

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

UDK 911.6/7(497.15 Gradiška)

Мира Живковић-Мандић*

НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА
ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Извод: У раду су анализирани нодално-функционални односи на простору општине Градишка и на основу њих јављена нодално-функционална микрорегионализација с нагласком на привредне могућности микројелина и улогу водећих насеља.

Кључне ријечи: Функције насеља, нодално-функционална регионализација, нодус, централитет

Abstract: This paper points out the junction-functional regionalism in the space of the commune of Gradiska. The function of the microregionalism concerning the economic potential of the microplaces is also pointed out.

Key words: population's function, junction-functional regionalism, junction, centralization.

1. УВОД

Сваки дио геопростора има, осим општих обиљежја карактеристичних за ширу регију специфичности произтекле из природних и друштвено-историјских услова микросредине. Опште карактеристике простора општине Градишка односе се на природна обиљежја јужног обода Панонског басена и близине контактног простора Динарида. Друштвене карактеристике посљедица су дуге историје насељености, трагова различитих друштвено-политичких и економских система и више миграционих кретања. Специфичности овог простора су у природној разноликости на тако малом територију, значају геостратешког и саобраћајног положаја северног прочеља општине и његово често постајање државном границом. У таквим условима развијала се привреда и насеља општине Градишка.

Савремени нодално-функционални односи резултат су привредног и друштвеног развоја послије Другог свјетског рата, новостворених услова у Републици Српској и политичко-економских односа са окружењем. Простор општине Градишка доживио је посљедњих десетљећа преструктуирање у привредним дјелатностима које је имало за посљедицу миграције и преразмештај становништва, чиме су поједина насеља добијала или губила на значају, односно, измјењени су њихови међусобни односи и функције.

* Асистент, Природно-математички факултет, 78 000 Бањалука, М. Стојановића 2. Рад препдат 15.12.1999.

2. УЛОГА НАСЕЉА У ТРАНСФОРМАЦИЈИ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЈИ ПРОСТОРА

Основа регионалног развоја лежи у развоју урбаних центара, правилно усмјерених и између њих подијељених функција и утицаја на окolinu. Општина Граđишча дио је бањалучке макрорегије и под утицајем је њеног највећег урбаног центра, Бањалуке. Основна улога центара у простору је снабдјевање становништва услугама и робом. "Свако централно насеље има своје комплементарно подручје одређеног радијуса, површине и броја становника" (1; 195), тј. оно не снабдјева само своје становништво већ и окolinu "централном робом" и "централним услугама", оvisno о свом мјесту у хијерархији регионалног урбаног развоја. Тако и Грађишча и друга насеља општине Грађишча заузимају она мјеста које им припадају у регионалном развоју сјеверних дијелова Републике Српске. Грађишча има улогу субрегионалног центра у бањалучкој макрорегији, а у својој општини улогу центра највишег реда као веће, економски и по броју својих функција тј. услуга које пружа, развијеније насеље од слиједећих по величини насеља, Горњих Подградаца и Нове Тополе. Она има привлачнију моћ за становништво чиме се и даље брже развија од других насеља на простору општине. Непогодности положаја Горњих Подградаца су у његовој дислокацијаности и знатној удаљености од већих центара са којима је слабо саобраћајно повезано (Козарска Дубица, Пријedor и најближа, Грађишча), а Нове Тополе што се налази преблизу Грађишци са сјеверне стране и Лакташима са јужне да би се брже развијала, па своју шансу види у стварању самосталне општине.

Рад на утврђивању нодално-функционалних односа међу насељима у неком простору као основе нодално-функционалне регионализације првенствено захтијева одређивање мреже централних насеља која обухвата:

1. одређивања централитета насеља
2. одређивање комплементарних подручја централних насеља при чему се могу примјенити бројне квантитативне и квалитативне методе.

Да би се одредио међусобни однос и утицај насеља, првенствено је потребно истражити основне функције егзистенције, тј. где становништво задовољава основне животне потребе, као што су: становљење, рад, образовање и снабдијевање. Град је у неком простору исходиште социјално-економске трансформације и носилац функционалних односа у том простору. Како, и у колико мјери град везује становништво окoline, које им услуге пружа и које животне потребе задовољава, како утиче на промјене у аграрној окolini и како је трансформише, колико су међусобно оvisни, у каквој су интеракцији и како утичу на даљњи развој, може се утврдити вршећи анализу бројних веза: енергетских, материјалних и информационих и демографских кретања и промјена унутар структуре становништва између центра и окoline. Статус града на простору општине има само Грађишча, а Нова Топола и Горњи Подградци су насеља прелазног, мјешовитог типа, док су остала насеља по својој морфолошкој структури, величини и функцији, села из чега произилази улога Грађишке као носиоца трансформације простора цијеле општине.

3. НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Нодално-функционална регионализација једна је од условних регионализација геопростора, у овом случају извршена на основу природних ресурса и на њима засноване привреде, мреже водећих насеља, њивових функција и размјештаја становништва. По тим принципима могу се издвојити три нодално - функционалне микроцјелине, зоне са водећим насељима:

1. зона утицаја Градишке
2. зона утицаја Нове Тополе
3. зона утицаја Горњих Подградаца

Зона утицаја Градишке обухвата површину од око 25 000 ха, која је истовремено гранични, стратешки и саобраћајни простор са највећом концентрацијом индустрије, услужних дјелатности, рекреативних и културних садржаја и становништва (око 37 000 или 150 становника на км²). Ова зона запошљава већину запосленог становништва из других дијелова општине. Врло је значајна пољопривредна производња у сеоским насељима која је савремена и оријентисана на тржиште.

Зона утицаја Нове Тополе обухвата око 22 000 ха површине и има око 13 000 становника или 60 становника на км². Изразито је пољопривредни простор са модерном земљорадњом и значајним транзитним положајем. Пољопривреда у приватном сектору све више прелази на плантажни узгој повртларских култура и мини фарме, а у друштвеном сектору ПИК "Младен Стојановић" и друге дјелатности у склопу овог комбината значајне су за развој привреде цијеле општине.

Зона утицаја Горњих Подградаца површине око 25 000 ха, има 12 000 становника, средње густине насељености 48 становника на км², брдско-планински простор, у коме су богатство шумом, и на њему заснована индустрија, уз сточарство и воћарство, главни фактори развоја. Рубни дијелови ове зоне све више гравитирају према Новој Тополи и Градишици, па наведене површине утицајних зона можемо узети као условне и промјењиве. У зони Горњих Подградаца атари насеља су највећи, а густина насељености најмања. Овај простор има потенцијалних могућности за развој излетничког и ловног туризма, али су недовољно искориштене.

Прве двије зоне су на саобраћајно значајном положају. Трећа је периферна и једино развојем туризма, или уколико нова траса магистралног пута буде пролазила тим простором, има шансу за бржи развој. У функционалном смислу, прва зона је индустријско-услужна, а друга и трећа пољопривредне, али с различитом оријентацијом у пољопривредној производњи.

Утицајне зоне, величина насеља и демографска кретања видљиви су из прилога број 2 (Подјела општине Градишка на нодално-функционалне регије и размјештај насеља).

Да би функционални односи међу насељима и међуовисност ове три микроцјелине били јаснији и да би се видјела улога појединих, за своју околину значајнијих насеља, послужиће слиједећа табела из које је видљива величина насеља и њивове функције, из којих произлази и веза с околи-

ном и величина њихове гравитационе зоне, односно централитет насеља је одређен на основу квалитативних функционалних обиљежја. Ова метода има својих недостатака, јер избор упоредивих функција овиси од аутора, па се објективност упоређивања централитета насеља повећава ако се додају и неки квантитативни показатељи, примјер; број становника запослених у услужним дјелатностима, број телефонских прикључака, број становника који се снабдјевају основном робом и неким функцијама у другом насељу, фреквенција путовања становништва у централна насеља итд.

*Прилог број 1
Централне функције и степен централитета*

Насеље	Број ст.	Образ.	Здрав	Управна	ПТТ	Трговина	Произв.
Грађашка	Б	Б	Б	Б	А	Б	А
Г. Подградци	Г	В	В	В	Б	В	Б
Н. Топола	Г	В	В	В	Б	В	Б
Орахова	Д	В	Г	Г	Б	Г	Г
Дубраве	Г	В	Г	Г	Б	Г	В
Турјак	Д	В	Г	В	Б	Г	В
Јурковица	Д	Г	Г	Д	Д	Д	Д
Долина	Д	Г	Г	Д	Д	Д	Д

Словом "А" означене су функције централног значаја, односно највишег реда, чији се значај слиједећим словима азбуке смањује. Слово "Д" означава непостојање неке функције.

Број становника:
 А - насеље преко 20 000 ст.
 Б - насеље 10 - 20 000 ст.
 В - насеље 5 - 10 000 ст.
 Г - насеље 2 - 5 000 ст.
 Д - насеље испод 2 000 ст.

Здравствена функција:
 А - медицински институт
 Б - болница
 В - дом здравља
 Г - амбуланта
 Д - без здравствене функције

ПТТ/Банка:
 А - централна пошта/банка

Образовна функција:
 А - факултет
 Б - средња школа
 В - осмогодишња школа
 Г - четврогодишња школа
 Д - без образовне функције

Управна функција:
 А - центар регије
 Б - општински центар
 В - мјесни уред
 Г - бивши мјесни уред
 Д - без управне функције

Трговачка функција:
 А - велесајмови, робне куће

Б - локална пошта/
филијала банке
В - локална пошта
Г - без ПТТ/банке

Б - више робних кућа и
специјалних радњи
В - једна робна кућа и
неколико специјалних радњи
Г - више продавница
мјешовите robe

Производна функција:

- А - више творница
Б - једна творница неколико мањих фирм
В - једна или неколико мањих производних фирм
Г - некада имало творницу или производну фирмку
Д - без производне функције

Број становника, број, величина и значај функција које неко насеље има, однос његових функција и оних које имају сусједна насеља, утичу на значај насеља и величину његове гравитационе зоне. Насеља општине Градишка су мала, само једно прелази 10 000 становника (Градишак), три насеља прелазе 2 000 становника (Нова Топола, Горњи Подградци и Дубраве), 11 насеља има више од 1 000 становника, док су сва остала насеља мања (на основу података пописа 1991. године и посљедњих процјена општинских служби).

На простору општине Градишак, бројем услуга које пружа околнини и њиховим значајем за одвијање свакодневног живота и привредни развој, истиче се Градишак. Користећи избор основних животних функција рангирани су насеља по свом значају, користећи као мјерило величину насеља, образовну, здравствену, управну, трговачку и производну функцију. Анализом табеле и на основу претходних квалитативних и квантитативних показатеља видљиво је да је насеље највећег централитета Градишак, док насеља Нова Топола и Горњи Подградци имају подједнако велике гравитационе зоне као и Градишак, али са мање централних функција, што их чини насељима нижег реда централитета. У трећу групу улазе насеља Турјак, Орахова, Дубраве и Ламинци Сређани, а у четврту Јурковица, Машићи, Романовци, Врбашка, док остала насеља имају врло мален утицај на своју окolinу у пружању услуга, односно имају само, или четверогодишњу школу, или амбуланту са неколико продавница, али ни једно насеље нема више од двије значајније функције осим функције становања.

Из претходне табеле и анализе, видљиво је да је једино Градишак насеље самодовољно себи, односно, посједује све за живот потребне функције, од производне до услужних, опскрбљујући њима и становништво околнине. Насеља Горњи Подградци и Нова Топола само половинично задовољавају основне потребе док су остала насеља функционално нестабилна јер већина становништва ради изван мјеста становања. Изузев трговачке функције, остале су заступљене само на нижем степену. Из тих разлога Градишак микрорегија (зона утицаја) имаје и у будућем бржи развој од друге дviјe регијe на простору општине, што ће утицати на даљњи раст града који са окolinom учествује са 41% у укупном становништву општине (4).

Анализирајући становништво Градишке, његову образовну структуру, миграције, концентрацију привреде и услуга, видљив је значај и улога коју

Градишак има за своју околину. Она је субрегионални центар, чији се гравитациони утицај своди на простор општине чији је центар, мања насеља западног дијела општине Србац, дио славонске Посавине и дјеломични утицај у неким функцијама (здравствена, образовна) на општине Приједор и Козарска Дубица. Развој функција Градишке зависи од утицаја регионалног центра, односно Бањалуке и од постојећих могућности којима општина располаже, и у којима у односу на друге центре има предност, што је у случају Градишке њен саобраћајно-транзитни положај и могућност велике пољопривредне производње у њеној околини. Сличан значај у Републици Српској, за своју околину, имају Вишеград и Мркоњић Град. Градишак у свом окружењу нема веће центре, осим Бањалуке, а има и могућности повезивања са центрима изван Републике Српске, односно са Републиком Хрватском и преко ње са Средњом и Западном Европом.

Ослањање на пријератне податке о броју запослених у појединим гранама привреде не може дати ни приближну слику садашњег стања привреде и функционалних односа, јер по подацима Секретаријата за привреду општине Градишак, привреда ради са мање од 40% од пријератних капацитета и запошљава са 60% мање радне снаге (4). Из тих разлога дио становништва се вратио пољопривреди као привременом рјешењу, док је прије рата пољопривреда већини становника била додатно занимање. Истовремено повећао се и број приватних мањих трговачко-занатских и угоститељских радњи. То је разлог зашто број запослених по појединим гранама дјелатности није могао послужити као један од најзначајнијих параметара за утврђивање нодално-функционалних односа, већ су дате предности услугама ширег значаја. То успоравање привредног развоја више се осјетило у зонама утицаја Градишке и Нове Тополе, него у зони Горњих Подградаца, која је више аграрни простор.

Из претходног текста видљиве су функције већих насеља, из којих произилазе основне функције општине Градишак а то су пољопривреда, индустрија и саобраћај, различито заступљене по микроџелинама. Пољопривредна производња значајна је за све три микроџелине као главно или допунско занимање са одређеним разликама у оријентацији производње, оvisно о природним условима, власништву над земљом, степену модернизације производње и величини посједа. Највећу катастарску површину заузима насеље Горњи Подградци, 9 351 ха, док је учешће пољопривредног становништва 1984. године било 7,4% од укупног становништва. Катастарске површине сеоских атара највеће су у Поткозарју и износе у просјеку 2 500 ха, у зони утицаја Нове Тополе 1 500 ха, док су најмање у зони утицаја Градишке, око 500 ха, изузев насеља Ламинци које су знатно веће (4). Удио пољопривредног становништва у укупном становништву у селима Поткозарја и зоне Нове Тополе био је 1984. године око 50%, док је у зони Градишке знатно мањи. У зони Нове Тополе становништво је оријентисано на земљорадњу, претежно житарице и поврће, у зони Горњих Подградаца на сточарство и воћарство, а у зони Градишке на земљорадњу са великим заступљеностју повртларских култура и оријентацијом производње за тржишта.

Индустријска функција је покретач развоја и трансформације цијelog простора, осим дрвне индустрије у Горњим Подградцима највећим дијелом

концентрисана у Грађаници и значајна у индустриском развоју Републике Српске. У односу на пријератну индустрију ради са мање од 40% тадашњих капацитета, недостаје јој капитал, а нова политичко-административна подјела простора ограничава је да се повеже са старим тржиштем.

Саобраћајно-транзитна функција, један је од основних обиљежја простора општине Грађаника, што је позитивно за њен развој и неће ни у будућности губити на значају, већ, напротив, добијати нарочито ако дође до изградње нових планираних магистралних саобраћајница на овом простору којим већ воде важни инфраструктурни правци (далековод, телекомуникације), или се планирају нови (газовод). Постојећи саобраћани правац утицао је на концентрацију становништва уз саобраћајницу и већу густину насељености и привредних капацитета у зони Грађанике и Нове Тополе, и истовремено пражњење насеља у зони Горњих Подградаца, која нема значај јер је дислоцирана.

Све три функције основ су развоја општине Грађаника и утичу на разлику у развоју појединих дијелова општине и микрорегионализацију, одређујући јој мјесто у привреди и развојним плановима Републике Српске.

Сјеверни дио општине Грађаника лежи у граничном појасу што може бити и лимитирајући и потицајни фактор развоја, оvisno о политичко-економским односима са сусједством. Као гранична општина требала би имати у развојним плановима Републике Српске значајно мјесто, а тиме и Грађаника као насеље, посебно ако се узме у обзир да је овај град "сјеверна капија" Републике Српске, уз Српски Брод, на њеном најзначајнијем излазу.

Ово су фактори који ће и убудуће утицати да се Грађаника и њена утицајна зона брже развијају од осталих насеља и микроцјелина, па ће се њена примарна улога, у односу на насеља секундарног значаја, повећавати.

4. ФУНКЦИЈЕ И ЦЕНТРАЛИТЕТ НАСЕЉА НА ПРОСТОРУ ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

Највећа концентрација становништва и насеља је у грађанској микроцјелини, ближе Грађаници као најзначајнијем насељу на простору општине, чије бројне услуге околина користи. Као насеље највишег реда централитета Грађаника има управну функцију, већину становништва запослену у секундарним и терцијарним дјелатностима, могућност задовољавања образовних и здравствених потреба становништва на вишем нивоу (више средњих школа, Дом културе, музичку школу, радио, библиотеку, болницу), седмични сајам, велик број специјализованих продавница, и развијену индустрију која привлачи радну снагу околине и потиче привредни развој цијеле општине. Насеље Грађаника има највиши ранг управних, образовних, здравствених, трговачко-услужних и производних функција на простору општине, односно, центар је који потиче развој шире околине и утиче на друштвене и социо-економске промјене у датом геопростору. По броју становника, морфолошкој структури и функционалности је насеље градског типа и у ширем простору има улогу субрегионалног центра. Општина Грађаника нема биполарни развој, јер не постоји друго насеље приближне величине и значаја. Утицај Грађанике престаје тамо где почиње утицај регионалног центра, односно Бањалуке.

Насеља другог реда централитета су насеља са најмање једним значајним предузећем, било индустрије или неке друге гране привреде, углавном способна да апсорбују дио радне снаге, с могућношћу задовољавања основних животних потреба свог становништва као што су: основно образовање, основна медицинска заштита, више специјализованих продавница и занатских радњи, са израженим процесом урбанизације и већим удјелом непољопривредног у односу на пољопривредно становништво. На простору општине Грађашка то су насеља Нова Топола и Горњи Подградци која по својој функционалности, морфолошкој структури и структури запослености становништва, представљају насеља мјешовитог типа и центри су својих микрорегија на чији развој утичу.

Насељима трећег реда централитета на простору општине Грађашка могу се сматрати насеља без већих предузећа, и мале гравитационе зоне и којима је однос пољопривредног и непољопривредног становништва подједнак. Њихово непољопривредно становништво претежно ради изван мјеста становља, а у мјесту становља задовољава основне потребе примарне здравствене заштите, основно образовање, куповину основне, за свакодневни живот потребне robe и овим функцијама опскрбљује најуже сусједство. По величини, изгледу и функцији насеља припада типу села и у њих се на простору општине Грађашка могу убројати слиједећа насеља: Орахова, Дубраве и Ламинци-Срећани у грађашкој микрорегији и Турјак у микрорегији Горњих Подградаца, док сва остала села имају мањи значај.

5. ЗАКЉУЧАК

Простор општине Грађашка дио је бањалучке микрорегије, са знатним привредним капацитетима од којих су најзначајнији индустрија, шумско богатство и велике могућности пољопривредне производње. У циљу бољег планирања и бржег привредног развоја ове општине, на изузетно значајном геосаобраћајном и геостратешком положају, потребно је правилно валоризовати њене привредне могућности и демографске капацитете и изнаћи могућности за развој депопулацијских и привредно стагнирајућих насеља. У ту сврху би нодално-функционална регионализација могла послужити као полазна основа сагледавања разлика у развоју појединачних микроцјелина и евентуално указати на рјешења у превазилажењу тих разлика и усмјерити на уједначенији развој геопростора и кориштење свих његових, до сада, неискоришћених могућности.

Простор општине Грађашка у нодално - функционалном смислу може се подијелити у три микроцјелине, или зоне утицаја водећих насеља:

1. зона утицаја Грађашке

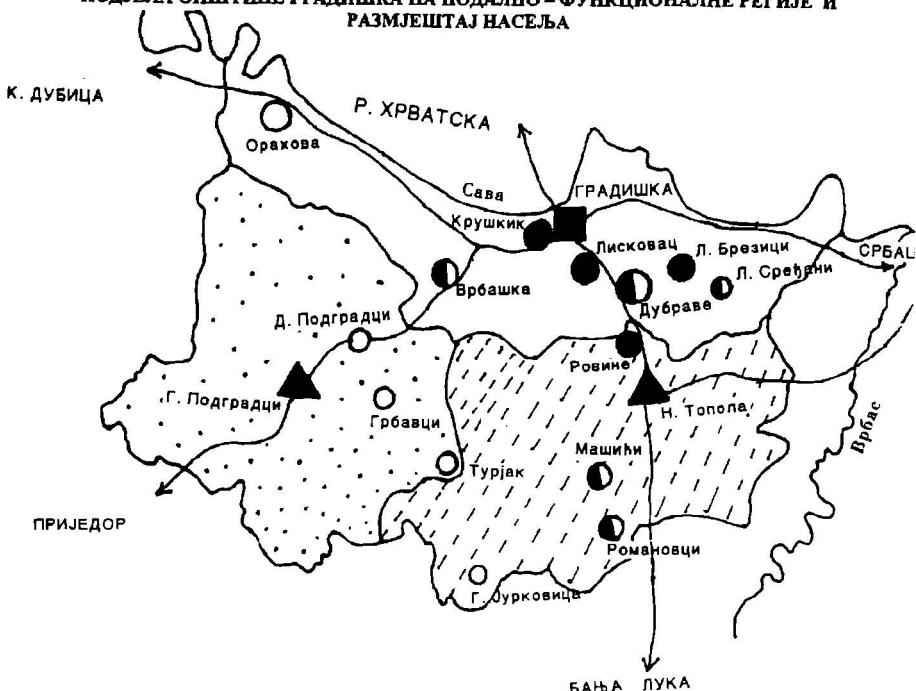
У привредном и функционалном смислу ова микроцјелина је наразвијенија и најгушће насељена, на изузетно значајном транзитном положају са водећим насељем као субрегионалним центром.

2. зона утицаја Нове Тополе

То је пољопривредни простор Лијевче поља, чији се значај заснива на транзитности и пољопривредној производњи.

Потицај развоју цијелог Лијевче поља био је ПИК "Младен Стојановић", један од највећих пољопривредно-индустријских комбината у

ПОДЛЕГА ОПШТИНЕ ГРАДИШКА НА НОДАЛНО – ФУНКЦИОНАЛНЕ РЕГИЈЕ И
РАЗМЈЕШТАЈ НАСЕЉА

ТИП НАСЕЉА	ПРОМЈЕНА БРОЈА СТАНОВНИКА		
	ОПАДАЊЕ	СТАГНАЦИЈА	РАСТ
СЕОСКА	○	◐	●
МЈЕШОВИТА	△	▲	▲
ГРАДСКА	□	■	■

ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА

- (○) преко 2 000 становн.
- (○) од 1 000 до 2 000 становн.
- (○) мање од 1 000 становн.
- (□) утицајна зона Градишке
- (◐) утицајна зона Г. Подградца
- (■) утицајна зона Н. Тополе

претходно Југославији, чија је стагнација у раду изазвала тренутну стагнацију у даљњем развоју ове микроцјелине.

3. зона утицаја Горњих Подградаца

Ова нодално-функционална микроцјелина подудара се са природно-географском цјелином Поткозарја. То је депопулацијски простор чији се

развој заснива на шумском богатству и његовој преради, али са дosta неискоришћених других могућности, воћарство, туризам и друго.

Ове три микроцјелине природно се надопуњују, па је потребно ускладити њихов развој, јер тек заједно функционишу као привредно и функционално заокружена цјелина.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Врек М., Урбана географија, Загреб 1983.
2. Ђњато Р., Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Гласник Географског друштва РС, свеска 2, Бањалука 1997.
3. Градишак - Просторни план општине, стање просторног уређења и циљеви 1986 - 2005, Урбанистички завод Бањалука, 1986.
4. Документација и статистички подаци општине Градишак
5. Просторни план Републике Српске, група аутора, Бањалука 1995.
6. Ресурси Републике Српске, група аутора, Бањалука 1995.

SUMMARY

THE JUNCTION-FUNCTIONAL REGIONALISM IN THE SPACE OF COMMUNE GRADIŠKA

The space of the commune of Gradiska is very vital concerning its geographical location and its significance for the economic force for the Republic of Srpska. Here is developed a project of junction-functional regionalism with the aim to set up growth related to economy and space planning. This paper shows out three microplaces which can lead this evolution according the number of population, and activities. These three microplaces are called the zone of influence of Gradiska, Nova Topola and Gornji Podgradci.

The zone of influence of Gradiska is the leading one for its concentration of population, activities related to economy and it is the main subregional centre in the region of Banjaluka.